

El principi d'aconfessionalitat en la jurisprudència del Tribunal Constitucional

Miguel Ángel Cañivano

L'autor analitza en aquest article la jurisprudència que afecta els principis de llibertat i d'igualtat religiosa, de laïcitat de l'Estat i de cooperació entre l'Estat i les confessions religioses. El tema és de gran actualitat atesa l'existència creixent a la nostra societat d'una gran varietat de grups religiosos, la qual cosa comporta la necessitat d'establir uns principis constitucionals que fomentin l'entesa i la pau social entre els individus, els grups religiosos i els Estats.

INTRODUCCIÓ

Els principis de llibertat religiosa, d'igualtat religiosa, de laïcitat de l'Estat i de cooperació entre l'Estat i les confessions religioses, «han de ser considerats en el seu conjunt, integrant un sistema en el qual es relacionen, limiten i completen mútuament.»¹ Dels quatre principis, que han estat assumits per la jurisprudència del Tribunal Constitucional, el de la llibertat religiosa és el «més important i bàsic,... de manera que els altres principis depenen d'aquest en aspectes essencials del seu contingut i de la seva operativitat informadora.»²

El principi d'aconfessionalitat o laïcitat està expressat així en l'article 16.3 de la Constitució espanyola (CE): «cap confessió tindrà un caràcter estatal»,³ i la seva interpretació i aplicació és una de les qüestions que avui 'escalfa més els ànims'».

La primera qüestió que cal tenir en compte és que sembla que els conceptes d'aconfessionalitat i laïcitat, íntimament relacionats, no són estrictament sinònims per a tota la doctrina; fins i tot certs autors prefereixen emprar termes com ara «neutralitat estatal» o «separació Estat-confessions religioses».⁴

Per «aconfessionalitat» hom entén tant la prohibició constitucional d'una «Església d'Estat»,⁵ com la interdicció que l'Estat tingui una religió oficial o assumeixi un credo religiós com essent propi, tot subjectant-se als dictats doctrinals d'aquest credo. En la seva interpretació avançada, l'Estat aconfessional implicaria el reconeixement de la presència del fet religiós en la societat com quelcom positiu.

«Laïcitat» es pot interpretar com sinònim «d'aconfessionalitat». Sigui com sigui, es diferencia del «laïcisme» entès com a corrent polític contrari al «clericalisme» (influència o intromissió de les confessions en el poder polític), que sovint ha

derivat en un ateisme polític o en una persecució per motius religiosos.⁶ Tanmateix, la possibilitat de confusió terminològica fa que bastants autors prefereixin referir-se a l'aconfessionalitat de l'Estat, tot evitant així haver de fer qualsevol aclariment.⁷

El Tribunal Constitucional (TC) ha tingut l'ocasió de referir-se al principi d'aconfessionalitat o laïcitat en moltes ocasions, així com d'aplicar-lo per resoldre qüestions diverses, i com a «intèrpret suprem de la Constitució» (art. 1.1 de la Llei Orgànica del Tribunal Constitucional) li correspon la doctrina més autoritzada en aquest àmbit, doctrina que veurem tot seguit.

L'ACONFESSIONALITAT I L'EXCLUSIVITAT JURISDICCIONAL

La primera referència a l'aconfessionalitat en la jurisprudència del Tribunal Constitucional es troba precisament en la primera de les seves sentències, la STC 1/1981 de 26 de gener,⁸ on se l'anomena expressament com a «principi» proclamat per la Constitució, a partir del qual es pot enjudiciar la constitucionalitat de determinats articles del Codi Civil redactats sota la influència del

Concordat de 1953: «Entre la legalitat actual i la regida pels articles 80 al 82 del Codi Civil i l'article XXIV del Concordat, s'ha produït un fet cabdal, com és la Constitució, vigent des del 29 de desembre de 1978, que proclama, a l'efecte del que importa en aquest procés, l'aconfessionalitat (article 16.3) i l'exclusivitat jurisdiccional (article 117.3), principis a partir dels quals hem d'interpretar les normes esmentades.»⁹

El supòsit es refereix de fet a l'execució per part dels tribunals de l'Estat d'una resolució eclesiàstica en aspectes purament civils (decisions sobre el règim de guarda i custòdia dels fills).¹⁰

Aparentment, l'exclusivitat jurisdiccional no és un principi relacionat amb la llibertat religiosa i el pluralisme de creences. Tanmateix, manté amb aquestes últimes una relació més estreta del que pugui semblar: ¿és massa arriscat afirmar que la proclamació del principi d'unitat jurisdiccional és una conseqüència de la proclamació de l'aconfessionalitat de l'Estat? El cert és que, en l'anterior règim polític, els tribunals de l'Església constituïen l'excepció més important a la unitat i integritat de la jurisdicció estatal. Actualment, sense perjudici de l'actitud positiva de l'Estat respecte al fenomen religiós que legitima la possibilitat que certes resolucions eclesiàstiques adquireixin una eficàcia civil –mitjançant el control dels tribunals estatals–, hom pot afirmar que la jurisdicció eclesiàstica no suposa una excepció a la unitat jurisdiccional, bé sigui per la proclamació constitucional del principi, bé sigui per l'aconfessionalitat de l'Estat, que de si mateixa també impediria l'eficàcia directa d'una jurisdicció religiosa.

En aquesta primera sentència també es té en compte, per bé que no de forma expressa, el principi de cooperació, com a interpretatiu i harmonitzador dels principis esmentats d'aconfessionalitat i exclusivitat jurisdiccional: «Hem d'interpretar l'article 73 i, juntament amb aquest, el 82 [ambdós del Codi Civil] en els nostres temps, deixant de banda solucions fàcils basades en l'e-

fectivitat de la disposició derogatòria de la Constitució, i evitant, sense perjudici per al sistema i, evidentment, per a l'harmonia en les relacions institucionals que diu l'article 16.3 de l'anterior, buits normatius, tot esperant les noves regulacions en aquesta matèria.»¹¹

En la STC 66/1982 de 12 de novembre,¹² el Tribunal es torna a referir al «caràcter aconfessional de l'Estat» en relació amb el reconeixement legal de l'eficàcia en l'ordre civil, de les resolucions dictades pels tribunals eclesiàstics sobre la nul·litat del matrimoni canònic i les decisions pontificies sobre el matrimoni nul i no consumat.¹³ La següent afirmació del Tribunal Constitucional podria semblar contradictòria amb els fonaments del nou règim: «El reconeixement legal d'eficàcia en l'ordre civil de les resolucions dictades pels tribunals eclesiàstics sobre la nul·litat del matrimoni canònic i les decisions pontificies sobre el matrimoni rat i no consumat es basa d'una banda en el caràcter aconfessional de l'Estat –article 16.3 de la Constitució espanyola–...».¹⁴

Tal com s'argumentava en la STC 1/1981, l'aconfessionalitat de l'Estat duria a la conclusió contrària, és a dir, a la impossibilitat d'aquest reconeixement d'eficàcia de les resolucions eclesiàstiques. Tanmateix, l'especial idiosincràsia de la societat espanyola, reflectida en el text constitucional, permet aquella afirmació: el reconeixement de les activitats de jurisdicció de l'Església catòlica es pot emparar en el principi d'aconfessionalitat, atès que en el paràgraf següent del text legal mateix que reconeix l'aconfessionalitat (article 16.3 de la Constitució) es preveu l'obligació dels poders públics de tenir en compte les creences religioses de la societat espanyola i de mantenir les conseqüents relacions de cooperació; per això, el Tribunal Constitucional afirma: «Aquest principi cooperatiu és el que s'expressa en l'Acord entre l'Estat Espanyol i la Santa Seu de 3 de gener de 1979 en el qual a l'Església catòlica se li reconeix, entre d'altres, les activitats de jurisdicció; i, així, en l'article VI.2 d'aquest autoritza els contraents a recórrer als tribunals eclesiàstics sol·licitant declaració de nul·litat o decisió pontificia sobre matrimoni rat i no consumat, atorgant a aquestes decisions eclesiàstiques l'eficàcia civil si es declaren ajustades al Dret de l'Estat en resolució del tribunal civil competent.»¹⁵

Degut a la simbiosi del principi d'aconfessionalitat amb el de cooperació, en sentències posteriors pel que fa altres matèries el Tribunal Constitucional es referirà a un únic principi.

L'ACONFESSIONALITAT I LA NEUTRALITAT

També en una de les primeres sentències, la STC 5/1981 de 13 de febrer, el Tribunal es refereix a «l'aconfessionalitat de l'Estat» com a base del sistema jurídic espanyol, juntament amb el pluralisme i la llibertat ideològica i religiosa dels individus.¹⁶ Aquest caràcter bàsic per al sistema jurídicopolític amb el qual el Tribunal distingeix l'aconfessionalitat no sembla diferent de la consideració de principi que apareix en la STC 1/1981 de 26 de gener. Tanmateix, en aquesta

Per «aconfessionalitat» hom entén tant la prohibició constitucional d'una «Església d'Estat» com la interdicció que l'Estat tingui una religió oficial o assumeixi un credo religiós propi

sentència s'afegeix un nou concepte, el de «neutralitat», un atribut que correspon als poders públics i que és corollari d'un sistema jurídic que té com a base els principis esmentats: «En un sistema jurídic polític basat en el pluralisme, la llibertat ideològica i religiosa dels individus i l'aconfessionalitat de l'Estat, totes les institucions públiques i molt especialment els centres d'ensenyament han de ser, en efecte, ideològicament *neutrals* (la cursiva és nostra).»¹⁷

Habitualment, la doctrina científica no es refereix a la «neutralitat» destacant-la com a principi, i si es refereix a aquesta ho fa respecte a l'aconfessionalitat, com un terme equivalent. CALVO-ÁLVAREZ es refereix a la utilització del terme «neutralitat», tal com l'invoca el tribunal en la sentència esmentada, «com un cert sinònim, en el camp educatiu, de l'aconfessionalitat estatal.»¹⁸ En altres ocasions s'ha referit a l'atribut de la neutralitat, del qual els poders públics han de gaudir, especialment en relació amb la matèria religiosa, i no resulta senzill assimilar-lo a l'aconfessionalitat o considerar-lo sinònim.

La STC 5/1981 considera la neutralitat com una conseqüència d'un sistema jurídic que es basa en determinats principis, entre els quals hi ha el d'aconfessionalitat, la qual cosa significa que

no es considera com essent idèntica a l'aconfessionalitat. Així doncs, la neutralitat es defineix amb uns perfils propis i al·ludeix a una actitud que els poders públics han de tenir quan exerceixen les seves funcions públiques, que pel que fa a l'ensenyament en els centres públics consisteix en una «obligació de renúncia a qualsevol forma d'adoctrinament ideològic, que és l'única actitud compatible amb el respecte a la llibertat de les famílies que, per lliure decisió o forçades per les circumstàncies, no han elegit per als seus fills centres educatius amb una orientació ideològica determinada i explícita.»¹⁹ Pel que fa al significat de la neutralitat i perquè no hi hagi cap dubte, el Tribunal puntualitza: «Aquesta neutralitat, la qual no impedeix l'organització en els centres públics d'ensenyaments de lliure seguiment

per fer possible el dret dels pares a elegir per als seus fills la formació religiosa i moral que estigui d'acord amb les seves pròpies conviccions (article 27.3 de la Constitució), és una característica necessària de cadascuna de les places d'ensenyament integrades en el centre i no l'hipotètic resultat de la coincidència casual en el mateix centre i amb els mateixos alumnes d'ensenyants amb una orientació ideològica diferent, els ensenyaments dels quals es neutralitzin recíprocament.»²⁰ Dit amb altres paraules, la neutralitat no significa fomentar la neutralització de les ideologies respectives, tot compensant les d'un signe amb les de l'altre.

En la STC 24/1982 de 13 de maig, també es refereix a l'aconfessionalitat i la neutralitat, per bé que sense anomenar-les expressament: «Impedeix [...] que els valors o interessos religiosos s'erigeixin en paràmetres per mesurar la legitimitat o la justícia de les normes i els actes dels poders públics. Alhora, l'esmentat precepte constitucional [en referència a l'article 16.3 de la Constitució] veda qualsevol mena de confusió entre funcions religioses i funcions estatals.»²¹ La referència a l'article 16.3 no deixa lloc a dubtes pel que fa a la intenció del Tribunal Constitucional de referir-se a l'aconfessionalitat.

La «laïcitat» es pot interpretar com sinònim «d'aconfessionalitat». Sigui com sigui, es diferencia del «laïcisme» entès com a corrent polític contrari al «clericalisme»

L'ATC 359/1985 de 29 de maig²² també es refereix a la neutralitat en l'àmbit de l'ensenyament, però en aquest cas en l'ensenyament l'universitari. Es refereix a un recurs d'empara en el qual el recurrent va al·legar que l'obligació de cursar l'assignatura de Dret canònic, que el pla d'estudis en vigor li imposava per obtenir la llicenciatura de Dret, vulnerava el seu dret a la llibertat religiosa i ideològica reconegut per l'article 16 de la Constitució. De la resolució del Tribunal Constitucional es desprèn que l'abolició ulterior de l'assignatura de Dret canònic com a obligatòria en els plans d'estudis de la llicenciatura de Dret no es pot considerar com una conseqüència del respecte necessari al principi d'aconfessionalitat i a l'obligació de neutralitat dels poders públics, sinó com una qüestió d'oportunitat docent: «En aquest sentit, es podria debatre l'existència d'inconstitucionalitat per violació del dret a la llibertat religiosa si els poders públics imposessin a un no creient l'estudi del contingut ideològic, filosòfic o dogmàtic d'una determinada confessió. Caldria estudiar aleshores si aquesta imposició es feia amb caràcter apologetic o amb finalitats d'endoctrinament. El supòsit de fet que ara ens ocupa és molt diferent. De si mateix, el Dret canònic, com assignatura basada en l'explicació i interpretació d'un *corpus iuris*, com ara el Codi de Dret canònic, no és una disciplina amb un contingut ideològic, independentment del fet que es basi en un substrat dogmàtic o confessional com és la doctrina de l'Església catòlica. De fet, moltes disciplines jurídiques se centren en l'estudi de teories jurídiques i textos legals, el substrat ideològic dels quals és identificable. Ni el pretès caràcter ideològic i doctrinal del dret canònic ni aquella repulsió poden esdevenir criteris per deduir si en aquest cas s'infringeix o no la llibertat que garanteix l'article 16 de la Constitució. En últim extrem es podria al·legar, com ho fa la recurrent, que l'obligació de l'estudi del dret canònic a les universitats públiques és una reminiscència de l'Estat confessional i que, atesa la manca d'una altra finalitat objectiva, el seu manteniment en el període actual no té cap altra raó o causa que l'apologia, per bé que indirecta, d'un credo religiós. Per a l'experiència normal de qualsevol jurista, aquest no és el cas.»²³

De l'associació dels principis d'aconfessionalitat de l'Estat i de llibertat religiosa sorgeix un nou dret derivat d'aquesta última: «El de rebutjar qualsevol actitud religiosa de l'Estat en relació amb la persona, i per això i connectat amb la llibertat d'ensenyament que l'article 27 de la Constitució reconeix i regula, l'obligació dels poders públics de no imposar coactivament l'estudi d'una confessió ideològica o religiosa determinada, si més no amb un contingut apologetic i no purament informatiu.»²⁴ En realitat, el Tribunal s'està referint a la neutralitat, que es tradueix en una actitud determinada de l'Estat, en aquest cas en l'àmbit de l'ensenyament públic universitari. Tanmateix, inverteix els termes i posa en passiva aquell deure dels poders públics que d'aquesta manera es converteix en dret dels ciutadans a reclamar aquella actitud de l'Estat, que a més és integrant del contingut del dret fonamental de llibertat religiosa.

La STC 340/1993 de 16 de novembre és interessant perquè es refereix al «doble significat» del primer incís de l'article 16.3 de la Constitució. En primer lloc, l'article 16.3 expressaria «el caràc-

¿És massa arriscat afirmar que la proclamació del principi d'unitat jurisdiccional és una conseqüència de la proclamació de l'aconfessionalitat de l'Estat?

ter no confessional de l'Estat»; en segon lloc, en determinar que «cap confessió tindrà caràcter estatal», es pot considerar que el constituent ha volgut expressar, a més, que les confessions religioses en cap cas poden transcendir els fins que els són propis i ser equiparades a l'Estat, ocupant una posició jurídica igual.²⁵

Que el Tribunal Constitucional hagi revelat el «principi d'aconfessionalitat» de l'Estat en el primer incís de l'article 16.3 de la Constitució és quelcom que es repeteix des de la primera sentència seva. Però el Tribunal mai s'havia referit abans a allò que més palmàriament resulta de la literalitat del precepte que les confessions religioses no es poden equiparar a l'Estat o ocupar una posició jurídica com aquesta.²⁶ En sentit estricte, del text constitucional no es desprèn altra cosa

que això, per bé que pugui resultar una tautologia, i no és equivalent a «l'aconfessionalitat de l'Estat». A partir de la dicció de l'article 16.3 hom podria pensar en un Estat que donés un tracte de favor a un culte determinat o amb el qual estigués en comunió ideològica, tot rebutjant simultàniament el caràcter estatal o públic de qualsevol entitat religiosa. I si bé l'article 16.3 significa també que l'Estat no pot donar un tracte de favor a cap creença, aquesta és una idea complementària que requereix una construcció doctrinal a partir d'una interpretació conjunta de diferents dictats constitucionals, atès que no resulta evident a partir de la literalitat del text, com el Tribunal mateix ho acaba reconeixent en la mateixa sentència: «Cal tenir en compte que els termes emprats per l'incís inicial de l'article 16.3 de la Constitució no només expressen el caràcter no confessional de

l'Estat en consideració al pluralisme de creences existents en la societat espanyola i la garantia de la llibertat religiosa de tots, reconeguts en els apartats 1 i 2 d'aquest precepte constitucional...».²⁷

És a dir, l'aconfessionalitat de l'Estat s'infereix no només del text de l'article 16.3 de la Constitució, sinó també a partir de la pluralitat de creences existent en la societat espanyola i de la garantia de la llibertat religiosa de tots.²⁸ La invocació de la doctrina establerta sobre l'aconfessionalitat en la STC 24/1982 i la proscripció «de qualsevol mena de confusió entre funcions religioses i funcions estatals» fa de pont entre aquells dos significats atribuïbles a l'article 16.3.

Recapitulant, el Tribunal Constitucional ha anat declarant de forma natural el principi d'aconfessionalitat de l'Estat espanyol, fonamentalment a partir de la interpretació d'un text, el primer incís de l'article 16.3, del qual no resulta tan evident. Tanmateix, el Tribunal apuntala aquest principi recurrent a altres punts de suport –la pluralitat de creences, la garantia de la llibertat religiosa– i, alhora, es refereix a un variat significat del principi: aconfessionalitat pròpiament dita; no confusió entre funcions religioses i funcions estatals; impossibilitat d'equiparar el status jurídic de les confessions al de l'Estat, als quals podríem afegir la neutralitat dels poders públics.

En la STC 177/1996 d'11 de novembre, el principi d'aconfessionalitat o mandat de no confessionalitat de l'Estat, com expressa el Tribunal, es relaciona amb la llibertat religiosa en el seu vessant negatiu –es denunciava una intromissió dels poders públics en l'esfera íntima de creences

L'especial idiosincràsia de la societat espanyola permet que el reconeixement de les activitats de jurisdicció de l'Església catòlica es pugui emparar en el principi d'aconfessionalitat

del demandant, atès que se l'havia obligat a participar en un acte de culte en contra de les seves conviccions personals.–²⁹ L'Alt Tribunal torna a recórrer al principi de neutralitat dels poders públics en matèria religiosa per explicar el significat del precepte que contingut en l'article 16.3,³⁰ la qual cosa ens fa dubtar de si estem al davant d'un nou principi del dret eclesial o si, com sembla que podem deduir, es tracta del mateix principi d'aconfessionalitat de l'Estat. La intenció del Tribunal és assimilar-los, però en aquesta sentència com en altres s'observa que l'aconfessionalitat es predica de l'Estat, mentre que la neutralitat es predica dels poders públics. Està clar que els poders públics formen part de l'Estat, però sembla que el Constitucional es refereix a la neutralitat pel que fa a actuacions concretes de les entitats i organismes de l'Estat, mentre que es refereix a l'aconfessionalitat amb una més gran vaguetat o indefinició.

En qualsevol cas, és difícil veure en la neutralitat un principi diferent del d'aconfessionalitat, i més aviat sembla que quan recorre al terme neutralitat, el Tribunal està explicant el significat de l'aconfessionalitat, per bé que la referència a la primera complica l'esquema dels principis dels drets eclesial. A banda d'això, per al Tribunal, la vinculació entre aconfessionalitat o neutralitat i llibertat religiosa és clara: «En el seu vessant negatiu, el dret de llibertat religiosa garanteix la llibertat de cada persona per poder decidir en consciència si desitja o no participar en actes d'aquesta mena. Decisió personal a la qual no es poden oposar les Forces Armades, les quals, com els altres poders públics, sí que en aquest cas estan vinculades negativament pel mandat de neutralitat en matèria religiosa de l'article 16.3 de la Constitució.»³¹

Podríem preguntar-nos si la neutralitat o aconfessionalitat dels poders públics es derivaria necessàriament de la llibertat religiosa, ni que fos en el seu vessant negatiu, en el cas de no existir el precepte de l'article 16.3 de la Constitució. Anant més lluny, es tracta de nou d'interrogar-nos sobre la possibilitat de reduir tots els principis a un de sol, el de llibertat religiosa, els altres essent només una explicació del contingut d'aquest. D'una manera conscient o inconscient, això sembla deduir-se d'aquesta i d'altres sentències.

L'ACONFESSIONALITAT I EL PLURALISME DE CREENCES

Un altre dels principis respecte dels quals s'ha especulat que es podria trobar entre els que són susceptibles d'adquirir autonomia conceptual ha estat el del «pluralisme religiós» o «pluralisme de creences». La doctrina científica normalment no ho posa a la llista com a principi, malgrat que alguns autors sí que ho fan. Ara no es tracta de discutir sobre les seves possibilitats científiques –que sens dubte les té–, sinó de conèixer si el Tribunal Constitucional l'ha tractat i com ho ha fet.

Potser la STC 340/1993 de 16 de novembre –que resol sobre la inconstitucionalitat d'uns preceptes de l'antiga Llei d'Arrendaments Urbans (LAU) que atorgaven a l'Església catòlica el tracte de corporació de dret públic– és la que es refereix d'una forma més explícita a aquesta pluralitat: «En primer lloc, s'ha de tenir en compte que els termes emprats per l'incís inicial de l'ar-

La neutralitat es defineix amb uns perfils propis i al·ludeix a una actitud que els poders públics han de tenir quan exerceixen les seves funcions públiques

ticle 16.3 de la Constitució no només expressen la naturalesa no confessional de l'Estat pel que fa al *pluralisme de creences* (la cursiva és nostra) existent a la societat espanyola i la garantia de llibertat religiosa de tots, reconegudes en els apartats 1 i 2 d'aquest precepte constitucional. En determinar que 'cap confessió tindrà caràcter estatal', podem considerar que el constituent ha volgut expressar a més que les confessions religioses en cap cas poden transcendir les finalitats que els són pròpies i ser equiparades a l'Estat, tot ocupant una posició jurídica igual; atès que, com s'ha

Tot i així, la neutralitat no significa fomentar la neutralització de les ideologies respectives, tot compensant les d'un signe amb les de l'altre

dit a la STC 24/1982, FJ 1, l'article 16.3 'veta qualsevol mena de confusió entre funcions religioses i funcions estatals'. La qual cosa és especialment rellevant en relació amb l'article 76.1 LAU atès que aquest precepte ha dut a terme precisament –per les raons històriques exposades abans– una equiparació de la posició jurídica de l'Església amb l'Estat i els altres organismes de dret públic en matèria d'arrendaments urbans.»³²

Com podem comprovar, en aquesta sentència, la pluralitat de creences es cita respecte a l'article 16.3 de la Constitució, íntimament relacionat amb el principi d'aconfessionalitat de l'Estat.

D'una manera més precisa, sembla que la pluralitat de creences s'ha tractat com un pressupòsit de l'aconfessionalitat, com si aquesta fos conseqüència necessària de la pluralitat de creences –i també de la llibertat religiosa.

En un raonament com el del Constitucional, la pluralitat religiosa adquireix una certa preferència en l'ordre lògic sobre l'aconfessionalitat, i això pot estar d'acord amb el caràcter de valor superior de l'ordenament jurídic que la Constitució atorga al «pluralisme polític», excepte que en aquest cas no es refereix a altra cosa que no sigui el «pluralisme de creences» que és quelcom diferent. Tanmateix, de la manera com el Tribunal es refereix a aquest no sembla que resulti un principi informador del dret, sinó la constatació d'una dada social evident.

Amb anterioritat, en la STC 5/1981 de 13 de febrer, el Tribunal Constitucional ja s'havia referit al «pluralisme» com a pressupòsit de la neutralitat dels poders públics: «... en un sistema jurídic basat en el pluralisme, la llibertat ideològica i religiosa dels individus i l'aconfessionalitat de l'Estat, totes les institucions públiques, i molt especialment els centres educatius, han de ser, efectivament, ideològicament neutrals. Aquesta neutralitat, que no impedeix l'organització en els centres públics d'ensenyaments de seguiment lliure per possibilitar el dret dels pares a elegir per als seus fills una formació religiosa i moral que estigui d'acord amb les seves pròpies conviccions (article 27.3 de la Constitució), és una característica necessària de cadascun dels llocs de treball docents integrats en el centre, i no l'hipotètic resultat de la coincidència casual en el mateix centre i amb dels mateixos alumnes de professors de diversa orientació ideològica, els ensenyaments dels quals es neutralitzin recíprocament.»³³

Tanmateix, en aquest cas, atès que el recurs es refereix a una matèria no específicament religiosa, el pluralisme no es tracta com un principi que pugui considerar-se propi del dret eclesiàstic, sinó de l'ordenament jurídic o del propi sistema polític.

En la STC 177/1996 d'11 de novembre es torna a esmentar la pluralitat amb referència a l'article 16.3, l'aconfessionalitat de l'Estat i la neutralitat dels poders públics: «Per la seva banda, l'ar-

ticle 16.3 de la Constitució espanyola, en disposar que 'cap confessió tindrà caràcter estatal', estableix un principi de neutralitat dels poders públics en matèria religiosa que, com es va declarar en les SSTC 24/1982 i 340/1993, 'veda qualsevol mena de confusió entre funcions religioses i estatals'. La conseqüència directa d'aquest mandat constitucional és que els ciutadans, tot exercint llur dret a la llibertat religiosa, tenen un dret 'a actuar en aquest camp amb plena immunitat d'actuació de l'Estat' (STC 24/1982, FJ 1), la neutralitat en matèria religiosa del qual esdevé així un pressupòsit per a la convivència pacífica entre les diferents conviccions religioses existents en una societat plural i democràtica (article 1.1 de la Constitució).»³⁴

En aquest cas és evident la identificació entre pluralitat de conviccions religioses (o, el que és igual, «conviccions religioses existents en una societat plural») i pluralisme polític, atès que la referència a l'article 1.1 de la Constitució convida a això. D'altra banda, la neutralitat, identificada amb aconfessionalitat, torna a tenir com a pressupòsit la pluralitat religiosa, considerada una garantia necessària per a una convivència pacífica entre aquestes diferents conviccions religioses.

De totes maneres, la parvitat amb la qual el Tribunal Constitucional s'ha referit a la «pluralitat religiosa o de creences» i la dependència que en el seu tractament estableix amb l'aconfessionalitat o neutralitat no sembla permetre un cos de doctrina sobre un principi de pluralisme religiós diferent i informador de l'ordenament jurídic.

L'ACONFESSIONALITAT POSITIVA

La STC 46/2001, de 15 de febrer, destaca per haver encunyat el terme «aconfessionalitat o laïcitat positiva», expressió que posteriorment es repetirà en les sentències 128/2001 de 4 de juliol, 154/2002 de 18 de juliol i 101/2004 de 2 de juny. La nova terminologia és interessant no només per l'adjectiu que acompanya l'aconfessionalitat sinó perquè per primera vegada es recorre a l'expressió «laïcitat» per referir-se a l'article 16.3 de la Constitució.

Per arribar al concepte d'«aconfessionalitat o laïcitat positiva», es parteix del reconeixement constitucional de la llibertat religiosa i de culte, en un raonament que està esdevenint habitual, fins al punt que, com ja hem apuntat, sembla que l'Alt Tribunal fa derivar els altres principis del dret eclesiàstic del principi de llibertat religiosa. Seguint aquest raonament, la llibertat religiosa i de culte suposa «el reconeixement d'un 'àmbit de llibertat i una esfera d'agere licere [...] amb plena immunitat de coacció de l'Estat o de qualsevol grup social' (SSTC 24/1982, de 13 de maig, i 166/1996, de 28 d'octubre)», que «es complementa, en la seva dimensió negativa, amb la determinació constitucional que 'no es podrà obligar ningú a declarar sobre la seva ideologia, religió o creences' (article 16.2 de la Constitució Espanyola).»³⁵ Però la llibertat religiosa no s'esgota en el reconeixement d'una esfera de llibertat, individual o col·lectiva, protegida

L'aconfessionalitat de l'Estat s'infereix no només de la Constitució, sinó també a partir de la pluralitat de creences existent en la societat espanyola i de la garantia de la llibertat religiosa de tots

d'ingerències externes, sinó que hom pot veure-hi una dimensió externa «que es tradueix en la possibilitat d'exercici, immune a tota coacció dels poders públics, d'aquelles activitats que constitueixen manifestacions o expressions del fenomen religiós...», que «exigeix als poders públics una actitud positiva, des d'una perspectiva que podríem anomenar assistencial o prestacional. [...] I com a especial expressió d'aquesta actitud positiva pel que fa a l'exercici col·lectiu de la llibertat religiosa, en les seves manifestacions o conductes plurals, l'article 16.3 de la Constitució, després de formular una declaració de neutralitat (STC 340/1993 de 16 de novembre i 177/1996 d'11 de novembre), considera que el component religiós és perceptible en la societat espanyola i ordena que els poders públics mantinguin 'les conseqüents relacions de cooperació amb l'Església catòlica i les altres confessions', tot introduint d'aquesta manera una idea d'aconfessionalitat o laïcitat positiva que 'veda qualsevol mena de confusió entre les finalitats religioses i les estatals' (STC 177/1996).»³⁶

És a dir, els conceptes de llibertat religiosa, neutralitat i aconfessionalitat positiva es combinen com a baules d'una cadena, en un extrem de la qual hi ha els individus i les col·lectivitats, i de l'altre el ple exercici del seu dret a la llibertat religiosa, i que passa per una actitud positiva de l'Estat que proscriu qualsevol ingerència dels poders públics en l'àmbit de l'autodeterminació confessional de l'individu, però que tendeix a afavorir l'exercici de la llibertat religiosa en la seva plenitud, la qual cosa s'interpreta de l'article 16.3 i dels articles 9.2 de la Constitució i 2.3 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa.

Tal com hem esmentat abans, l'aconfessionalitat o laïcitat positiva és una expressió emprada pel Tribunal Constitucional en la seva jurisprudència més recent, concretament en les sentències 128/2001, 154/2002 i 101/2004, les quals, tot referint-se a matèries estrictament religioses, tracten supòsits de fet molt diferents. La sentència 128/2001 de 4 de juliol té com a objectiu l'acta de liquidació emesa per la Inspecció de Treball i Seguretat Social per diferències de

cotització corresponents als serveis prestats per una dona, membre de la Unió d'Esglésies Cristianes Adventistes del Setè Dia d'Espanya, com a ajudant de cuina que havia cotitzat en qualitat d'assimilada a treballador per compte d'altri com a ministre de culte (l'entitat demandant d'empara va sostenir que s'havia vulnerat el seu dret a la llibertat religiosa en l'aspecte o dimensió col·lectiva, i el dret a la igualtat proclamat en l'article 14 de la Constitució en relació amb el dret a la llibertat religiosa). La sentència 154/2002 es referia a la condemna per un delictes d'omissió de socors, l'objecte de la qual van ser els pares d'un testimoni de Jehovà de tretze anys que va morir degut a què no se

li va practicar una transfusió de sang. Com es pot comprovar, aquests supòsits no tenen res en comú –excepte que es refereixen a matèria religiosa– amb el de la sentència 46/2001; tanmateix es recorre als mateixos raonaments, de la qual cosa pot resultar la consolidació d'una doctrina que es pot invocar davant de qualsevol situació. I, com a corollari, la implicació recíproca de tots els principis –llibertat religiosa, aconfessionalitat, neutralitat, aconfessionalitat positiva, laïcitat, cooperació, igualtat– que, en última instància, conflueixen en el de llibertat religiosa.

L'ACONFESSIONALITAT I LA LAÏCITAT

La doctrina científica sovint s'ha referit a la utilització per part del Tribunal Constitucional del terme «aconfessionalitat» en detriment del terme «laïcitat» per definir la posició de l'Estat pel que fa a les confessions religioses. En aquest sentit, parlant de l'aconfessionalitat s'ha dit que «sembla el terme que es pot assumir més fàcilment a partir de la literalitat de l'obscura redacció del primer incís de l'article 16.3 de la Constitució», a banda de ser un «terme clàssic i expressiu de les posicions històriques contràries a la confessionalitat de l'Estat.»³⁷

Tanmateix, a partir de la STC 46/2001, hom ja no pot argumentar que s'hagi mantingut el terme «aconfessionalitat» de forma invariada i que la «laïcitat» no hagi estat mai esmentada per l'Alt Tribunal, fins i tot en una de les últimes sentències en les quals es refereix a aquest principi, la 154/2002, en algun passatge de la qual fa servir el terme «laïcitat», a seques, per comptes del terme aconfessionalitat.³⁸

Des del punt de vista estrictament lingüístic, el *Diccionario de la Real Academia Española* (DRAE) desconeix el terme «laïcitat», que no torna a aparèixer després de l'edició del *Diccionario Manual* de 1950. En aquest s'indicava que el terme «laïcitat» era un «neologisme inútil per laïcisme». El mateix expressava l'edició del *Diccionario Manual* de 1927, sense que abans o després tornés a aparèixer aquest terme. Avui com ahir, el laïcisme és una doctrina que defensa la independència o la separació absoluta de l'Estat de tota influència eclesiàstica o religiosa.³⁹

Si bé, lingüísticament, «laïcitat» equival a «laïcisme», i el laïcisme es defineix d'aquella manera, potser aquest sigui el motiu pel qual el Tribunal Constitucional i la doctrina científica hagin preferit la utilització de l'expressió «aconfessionalitat», entre altres raons. Certament, la nostra laïcitat no respon a aquesta definició de laïcisme.⁴⁰

CONCLUSIONS

La laïcitat o aconfessionalitat de l'Estat en matèria religiosa i ideològica és el principi que defineix la posició de l'Estat respecte al fet religiós i, per tant, està íntimament relacionat amb els principis de llibertat i igualtat religiosa. Sigui com sigui, el principi en qüestió no suposa que l'Estat es declari indiferent o es desentengui de l'exercici de la llibertat ideològica i religiosa.

La laïcitat de l'Estat espanyol equival a la seva actuació de reconeixement, garantia i promoció jurídica del factor religiós, amb el límit que l'Estat no coaccioni, no substitueixi ni concorri amb la fe i la pràctica religiosa dels individus i les confessions.

Per tant, l'aconfessionalitat o laïcitat signifiquen que l'Estat és incompetent per valorar la veritat o falsedat de les creences religioses, tant per distingir entre aquestes com per valorar-les respecte a l'opció atea, agnòstica o indiferent. L'Estat no és un subjecte de fe, no és titular del dret

Un altre dels principis que es podria trobar entre els que són susceptibles d'adquirir autonomia conceptual ha estat el de «pluralisme religiós» o «pluralisme de creences»

Per al Tribunal Constitucional, la pluralitat religiosa adquireix una certa preferència en l'ordre lògic sobre l'aconfessionalitat

de llibertat ideològica o religiosa, raó per la qual s'ha d'abstenir de fer judicis de valor que no li corresponen i d'adoptar actituds que signifiquin disputar un espai dins l'àmbit ideològic o religiós. La seva funció únicament és protegir la llibertat religiosa i el factor social religiós entesos en un sentit ampli, d'acord amb la seva valoració positiva, exceptuant també la igualtat en matèria religiosa.

L'aconfessionalitat o laïcitat implica un reconeixement de l'autonomia mútua entre Estat i confessions religioses, i és la garantia del dret de llibertat religiosa en condicions d'igualtat per a tots els individus i grups. Però la cooperació de l'Estat amb les confessions religioses constitueix també una limitació a l'abast possible de la laïcitat, impeding que la neutralitat pugui ser entesa en clau separatista, atès que aquesta cooperació resulta necessària –o si més no convenient– per promoure l'exercici efectiu de la llibertat religiosa dels ciutadans. La valoració positiva del factor religiós present a la societat no implica irremeiablement una confessionalitat estatal, atesa la interrelació o interdependència existent entre els principis informadors.

El Tribunal Constitucional generalment ha qualificat l'Estat espanyol d'aconfessional o no confessional, tot evitant el terme laïcitat (SSTC 1/1981, de 26 de gener, FJ 6 i 10; 5/1981, de 13 de febrer,

FJ 9; 66/1982, de 12 de novembre, FJ 4; 340/1993, de 16 de novembre). De la mateixa manera, hem de reconèixer que en alguna ocasió la jurisprudència també ha parlat de neutralitat com a sinònim d'aconfessionalitat (SSTC 5/1981, de 13 de febrer, FJ 9; 177/1996, d'11 de novembre, FJ 9 i 10), i, recentment, com a novetat, ha emprat el terme «laïcitat» per bé que l'ha matisat amb el qualificatiu de positiva (SSTC 46/2001, de 15 de febrer, FJ 4; 128/2001, de 4 de juliol; 154/2002, de 18 de juliol, FJ 6). El que sembla clar és la seva qualificació com a principi constitucional informador de l'ordenament jurídic i de l'actuació dels poders públics, la qual cosa es constata des de la primera sentència del Tribunal Constitucional, la STC 1/1981 de 26 de febrer.

Resumint, sembla confirmar-se que l'aconfessionalitat és una definició d'Estat basada en el pluralisme religiós; és a dir, en la realitat de la llibertat religiosa i el seu exercici en la societat, i precisament en garantia d'aquest dret fonamental, sense oblidar la igualtat i sense que això pugui significar una confusió entre Estat i confessions religioses. Una prohibició d'equiparació que tanmateix no exclou la cooperació.

Resumint, sembla confirmar-se que l'aconfessionalitat és una definició d'Estat basada en el pluralisme religiós; és a dir, en la realitat de la llibertat religiosa i el seu exercici en la societat, i precisament en garantia d'aquest dret fonamental, sense oblidar la igualtat i sense que això pugui significar una confusió entre Estat i confessions religioses. Una prohibició d'equiparació que tanmateix no exclou la cooperació.

NOTES

1. J. FERRER ORTIZ, «Los principios informadores del Derecho eclesiástico del Estado», en: *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional*, Granada, 1998, 110.

2. IBÍD. 112.

3. Amb aquesta expressió, la Constitució al·ludeix a una intenció més política que jurídica tot mirant d'allunyar-se de la confessionalitat del règim franquista i del laïcisme de la Segona República (vegeu P. LOMBARDIA, «Opciones

políticas y Derecho eclesiástico español», en: *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado*, 1 [1985], 37). Respecte al principi de laïcitat o aconfessionalitat o neutralitat estatal també es pot consultar, entre altres: J. CALVO OTERO, «La mención específica de la Iglesia Católica en la Constitución española», en: *El desarrollo de la Constitución española de 1978*, Zaragoza, 1982, 145–168; L. VICENTE CANTIN, «La confesionalidad genérica del Estado español», en: *Estudios de Derecho canónico y de Derecho eclesiástico del Estado en homenaje al Prof. Maldonado*, Madrid, 1983, 863–888; E. MOLANO, «La laicidad del Estado en la Constitución española», en: *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado*, 2 (1986), 239–256; J. FERRER ORTIZ, «Laicidad del Estado y cooperación con las confesiones», en: *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado*, 3 (1987), 237–248; M. J. ROCA, «La neutralidad del Estado: fundamento doctrinal y actual delimitación en la jurisprudencia», en: *Revista Española de Derecho Constitucional*, 16 (1996), 251–272; i ID., «La neutralidad del Estado: fundamento doctrinal y actual delimitación en la jurisprudencia», en: *Diritto Ecclesiastico*, 2 (1997), 405–429.

4. Vegeu D. LLAMAZARES, *Derecho de la libertad de conciencia*, 1, Madrid, 1997, 260–264; P. J. VILADRICH – J. FERRER, «Los principios informadores del Derecho eclesiástico español», en: *Derecho eclesiástico del Estado español*, 4a ed., Pamplona, 1996, 132–137; J. M. GONZÁLEZ DEL VALLE, *Derecho Eclesiástico Español*, 4a ed., Oviedo, 1997, 141–146; I. C. IBÁN – L. PRIETO SANCHÍS – A. MOTILLA, *Derecho Eclesiástico*, Madrid, 1997, 28; J. MARTÍNEZ-TORRÓN, *Religión, Derecho y Sociedad*, Granada 1999, 177–181; J. A. SOUTO PAZ, *Comunidad política y libertad de creencias*, Madrid-Barcelona, 1999, 260–261. Pel que fa a la manca d'una denominació del principi comunament acceptada per la doctrina, vegeu A-C. ÁLVAREZ CORTINA, *El Derecho eclesiástico español en la jurisprudencia postconstitucional (1978–1990)*, Madrid, 1991, 43–46.

5. La interpretació més congruent amb la literalitat de la CE, però la menys congruent amb la tradició jurídica espanyola (atès que mai hi ha hagut una “Església d'Estat”).

6. D. LLAMAZARES, *Derecho de la libertad de conciencia*, 1, 260–261; J. A. SOUTO PAZ, *Comunidad política y libertad de creencias*, 254–255.

7. R. NAVARRO-VALLS, «Los Estados frente a la Iglesia», en: *Estado y Religión*, Barcelona, 2000, 332. Vegeu també J. M. GONZÁLEZ DEL VALLE, *Derecho Eclesiástico Español*, 4a ed., 126–128.

8. Vegeu els comentaris a aquesta sentència a: J. CALVO-ÁLVAREZ, *Los principios del Derecho eclesiástico español en las sentencias del Tribunal Constitucional*, 97–101 (pel que fa al principi d'aconfessionalitat) i 169–171 (pel que fa al principi de cooperació), i A-C. ÁLVAREZ CORTINA, *El Derecho eclesiástico español en la jurisprudencia postconstitucional (1978–1990)*, 106 (incidència dels principis constitucionals en el sistema matrimonial).

9. FJ 6.

10. En aquesta sentència, el Tribunal va declarar que s'havia comès una infracció del dret a la tutela judicial efectiva, atès que s'havia executat una resolució eclesiàstica en aspectes civils reservats a la jurisdicció estatal pel principi d'unitat jurisdiccional.

11. FJ 10.

12. Vegeu comentaris a aquesta sentència a: J. CALVO-ÁLVAREZ, *Los principios del Derecho eclesiástico español en las sentencias del Tribunal Constitucional*, 138 (respecte al principi d'igualtat) i 175–177 (respecte al principi de cooperació), i A-C. ÁLVAREZ CORTINA, *El Derecho eclesiástico español en la jurisprudencia postconstitucional (1978–1990)*, 111 (incidència dels principis constitucionals sobre el sistema matrimonial).

13. En aquest cas, el recurrent d'empara havia sol·licitat l'eficàcia civil d'una resolució eclesiàstica de nul·litat de matrimoni que se li va denegar. Finalment, se li va concedir l'empara, no per violació dels articles invocats 16.3 i 14 de la Constitució, sinó per violació del dret també invocat a la tutela judicial efectiva, article 24 de la Constitució. El Tribunal no va veure indicis de violació de l'article 16.3 en no implicar la cooperació de l'Estat amb l'Església catòlica automàticament en el reconeixement de les resolucions dictades pels tribunals eclesiàstics. Tanmateix, va declarar que si el reconeixement als catòlics de sotmetre les seves relacions matrimonials als tribunals eclesiàstics sembla reconegut en la legislació aplicable –l'Acord de l'Estat espanyol i la Santa Seu, que té rang de tractat internacional i respecte al qual no s'han denunciat

Els conceptes de llibertat religiosa, neutralitat i aconfessionalitat positiva es combinen com a baules d'una cadena, en un extrem de la qual hi ha els individus i les col·lectivitats, i de l'altre el ple exercici del seu dret a la llibertat religiosa

institucionalment estipulacions contràries a la Constitució– i si, d'altra banda, l'obligació de reconèixer els efectes civils de les resolucions corresponents també sembla declarada, s'hauria de remeiar la negativa a actuar d'aquesta manera per part d'un òrgan estatal quan es donen les circumstàncies exigides per aquesta legislació.

14. FJ 2.

15. IBÍDEM.

16. Aquesta sentència va resoldre un recurs en el qual es qüestionava la constitucionalitat de certs articles de la Llei Orgànica 5/80 sobre l'Estatut de Centres Escolars (LOECE), atès que, entre altres coses, reconeixia el dret dels propietaris dels centres a establir un ideari a l'abast del qual no s'indicaven limitacions, raó per la qual podia envair i limitar la llibertat ideològica i religiosa dels professors i el seu dret a la producció, creació i investigació literària, artística, científica i tècnica, i la comunicació dels seus resultats; també podia envair i limitar els drets dels pares dels alumnes reconeguts en la Constitució i la llibertat ideològica dels seus alumnes. Es va invocar la infracció –entre altres– dels articles 16.1 i 2, 20.1.b i c, i 27.1 i 7 de la Constitució, però en el desenvolupament de l'argumentació es va insistir sobre tot en la contradicció entre el dret a establir un ideari i la llibertat de càtedra (article 20.1.c). El recurs es va estimar parcialment, per bé que no per infracció dels preceptes referits (per exemple, es va estimar la infracció del dret d'associació, també invocat, article 22.1 de la Constitució).

17. FJ 9.

18. J. CALVO-ÁLVAREZ, *Los principios del Derecho eclesiástico español en las sentencias del Tribunal Constitucional*, 188.

19. FJ 9.

20. IBÍDEM.

21. FJ 1.

22. Vegeu els comentaris al respecte en: I. MARTÍN SÁNCHEZ, *La recepción por el Tribunal Constitucional español de la jurisprudencia sobre el Convenio Europeo de Derechos Humanos*, 183-185.

23. FJ 3.

24. IBÍDEM.

25. FJ 4.

26. Fonamentalment, és sobre la base d'aquest argument que el Tribunal Constitucional declara la inconstitucionalitat dels preceptes de la Llei d'Arrendaments Urbans en qüestió.

27. FJ 4.

28. En l'epígraf següent tornarem a referir-nos a la «pluralitat de creences de la societat espanyola».

29. El recurrent d'empara era un militar professional al qual els seus superiors van obligar a integrar una formació per retre honors a la Verge dels Desemparats. Tan bon punt el recurrent es va adonar del caràcter religiós de l'acte, va sol·licitar permís per abandonar la formació, permís que no se li va concedir. Malgrat tot, el recurrent va abandonar la formació, la qual cosa li va ocasionar sancions disciplinàries i l'obertura d'un procés penal militar. Per bé que el Tribunal Constitucional no va poder concedir l'empara al recurrent per raons formals, atès que el que pròpiament es recorria era una resolució judicial que ordenava el sobreseïment de les diligències penals obertes contra els comandaments superiors del recurrent, no va perdre l'oportunitat de declarar la infracció comesa per les autoritats militars del principi d'aconfessionalitat en el seu vessant de deure de neutralitat dels poders públics. En canvi, sí que es va concedir l'empara aplicant la mateixa doctrina en la STC 101/2004 de 2 de juny: en aquest cas, el demandant era un subinspector del Cos Nacional de Policia destinat a una unitat especial, un cert nombre dels membres de la qual es destina cada any a participar en una processó de Setmana Santa; i l'interessat va recórrer per via administrativa i ulterior contenciosa, amb desestimació dels recursos en ambdós casos, l'acord pel qual se'l designava per prestar servei.

30. V. STC 177/1996, FJ 9.

31. IBÍD. FJ 10.

32. FJ 4.

33. FJ 9.

34. FJ 9.

35. STC 46/2001, FJ 4.

36. IBÍDEM.

37. J. CALVO-ÁLVAREZ, *Los principios del Derecho eclesiástico español en las sentencias del Tribunal Constitucional*, 100.

38. «L'aparició de conflictes jurídics per raó de les creences religioses no pot semblar estrany en una societat que proclama la llibertat de creences i de culte dels individus i les comunitats, i també de laïcitat i neutralitat de l'Estat.» (FJ 7).

39. Després de la consulta que vam efectuar directament a la RAE per correu electrònic sobre la utilització del terme «laïcitat», aquesta és la resposta que vam rebre: «Segons hem pogut comprovar en els textos que documenten el terme, *laicidad* es fa servir per analogia amb el francès *laïcité*, en part per eliminar alguns matisos que té el terme *laicismo*. Transmetrem aquesta informació a l'Institut de Lexicografia per al seu estudi.»

40. Especialment interessants són els raonaments que GONZÁLEZ DEL VALLE presenta per preferir la utilització del terme “no confessionalitat” per comptes de «laïcitat», per bé que no inclouen el raonament d'ordre lingüístic. Vegeu J. M. GONZÁLEZ DEL VALLE, *Derecho Eclesiástico español*, 126–128.

Miguel Ángel Cañivano és professor de Dret eclesiàstic de l'Estat a la Universitat de Barcelona.

L'ESPILL
Revista fundada per Joan Fuster
Número 20 Tardor 2005

IDENTITATS EUROPEES
Josep Fontana, Carles Duarte,
Josep Ramoneda,
Joan F. Mira, Margarita Boladeras,
Manuel Alcaraz

Document: Karl Kraus,
La literatura demolida

Editorial: «Un fantasma recorre Espanya...»

I a més, articles d'Antoni Martí, Josep M. Lloró, Mercè Rius, Michel-Antoine Burnier, Peter Bürger, Simona Skrabec, Salvador Company, Enric Guinot, E. O. Wilson, Ferran Garcia-Oliver i Josep Lluís Barona

L'Espill - Publicacions de la Universitat de València
Arts Gràfiques, 13 - 46010 València
Tel. 96 386 41 15 - c/e lespill@uv.es
Preu: 9 euros • Subscripció anual: 24 euros